R.S.P. BEEKES

Een nieuw Indo-Europees etymologisch woordenboek

Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
RECHTSWETENSCHAPPEN Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akad
delingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen LAW
Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
GEDRAGS- EN MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN Mededelingen der Koninklij
Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen SOCIAL SCIENCES
Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
TAAL- EN LITERATUURWETENSCHAPPEN Mededelingen der Koninklijke Ned
ke Nederlandse Akademie van Wetenschappen LANGUAGES AND LITERATURE
Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
HISTORISCHE WETENSCHAPPEN Mededelingen der Koninklijke Nederlandse
ingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen HISTORY
Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
FILOSOFIE EN THEOLOGIE Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akad
ke Nederlandse Akademie van Wetenschappen PHILOSOPHY AND THEOLOGY
Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

DEEL 61, NO. 9

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 61 no. 9

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 8 september 1997.

R.S.P. BEEKES

Een nieuw Indo-Europees etymologisch woordenboek

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, 1998

ISBN 90-6984-214-9

Copyright van deze uitgave © 1998 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

Zetwerk: Holland Academic Graphics, Den Haag
Druk: Casparie Heerhugowaard BV

1. INLEIDING[1]

In het volgende wil ik een indruk geven van de enorme ontwikkelingen die zich recent in de studie van het Indo-Europees hebben voltrokken. Ik doe dat aan de hand van de studie van de etymologie. Dat doe ik mede omdat ik dan het project van de Leidse[2] afdeling Vergelijkende Indo-Europese taalwetenschap[3] kan aankondigen dat beoogt een nieuw Indo-Europees woordenboek te maken.

Etymologie is in zekere zin de toepassing van de inzichten van de historische ontwikkeling van een taal of talen, in het bijzonder die van de klankleer, op het lexicon, het woordmateriaal. Inzichten in de morfologie zijn daarbij minder vaak van belang. In het volgende zal dan ook voornamelijk over klankontwikkelingen gesproken worden. Vanuit het vak gezien is de vergelijking van woorden vaak de basis om verwantschap vast te stellen; en, in een later stadium, om klankwetten (die de ontwikkelingen van de klanken beschrijven) te vinden. Maar etymologie heeft ook buiten de taalkunde belang. De gereconstrueerde woorden geven informatie over de geografische omstandigheden, de cultuur en de geschiedenis, bijv. over contacten met andere volkeren. Etymologie verheugt zich dan ook in een brede belangstelling. Iedereen vraagt zich wel eens af waar een bepaald woord vandaan komt, en krijgt dan onvermoede vergezichten op de complexe geschiedenis van het ene of het andere element van onze cultuur.

Er zijn natuurlijk voor de meeste Indo-Europese talen etymologische woordenboeken. Voor het Nederlands is er het prachtige woordenboek van de Slavist Van Wijk (1912), en in 1971 verscheen dat van De Vries; en nu is er weer een nieuw in bewerking.[4] Deze woordenboeken overlappen elkaar natuurlijk gedeeltelijk. Dat geldt al heel sterk voor de Nederlandse en Duitse etymologische woordenboeken. Het geldt echter ook voor de woordenboeken van de oudst bekende stadia van het Indo-Europees, bijv. voor het Grieks en het Sanskrit: in het ene wordt ook het andere gereleveerd. Anderzijds is een

[1] In dit stuk worden de volgende afkortingen gebruikt: Arm(eens), Got(isch), Gr(ieks), Hitt(itisch), IE: Indo-Europees, Lat(ijn), Lit(ouws), MNl: Middelnederlands, Ndl.: Nederlands, NE: Nieuw Engels; OE: Oudengels; OHD: Oudhoogduits, OIr.: Oudiers, OKS: Oudkerkslavisch, OS: Oudsaksisch; PIE: Proto-Indo-Europees, Skt.: Sanskrit. Pok. = Pokorny 1959.

[2] In Nederland heeft alleen Leiden een studierichting (een bovenbouw-studierichting) Indo-Europees. Elders in het land zijn geen voorzieningen voor het vak. Ten gevolge van de vele bezuinigingen heeft het vak veel geleden. Zo verdween de leerstoel Griekse taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam na het emeritaat van Prof. Ruijgh. Tengevolge van de bekorting van de studieduur zijn vakken als Gotisch uit de meeste curricula verdwenen.

[3] De afdeling was tot heden onderdeel van de vakgroep Vergelijkende taalwetenschappen. Nu de vakgroepen verdwenen zijn is er een 'opleiding' Indo-Europees en een opleiding 'Overige vergelijkende taalwetenschappen'. Deze laatste groep omvat verschillende studierichtingen, waarvan de meeste in de eerste plaats aan beschrijvende taalkunde gewijd zijn: Altaïsche talen, Amerindische, Kaukasische, Sino-Tibetaanse talen, en de vergelijkende Semitische/Afro-Aziatische taalwetenschap. Tezamen met de Afrikaanse taalkunde vormt dit een uniek complex van taalkundig onderzoek.

[4] Dit woordenboek staat onder leiding van Mevr. dr. M. Philippa, van de Universiteit van Amsterdam. Het eerste deel is persklaar.

nadeel dat één zo'n woordenboek over de andere talen veelal onvolledige informatie biedt. Daarom is er, in elk geval voor de beoefenaars van het vak, een woordenboek nodig dat alle relevante informatie uit alle talen bijeenbrengt: een Indo-Europees etymologisch woordenboek. (Hierin zijn dus de leenwoorden niet opgenomen, bijv. de woorden die het Nederlands uit het Frans, het Latijn of het Grieks heeft ontleend. Het aantal leenwoorden kan ontzettend groot zijn: het grootste deel van het Nederlandse lexicon is ontleend.) Zo'n woordenboek is er: Pokorny's *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, van 1959. (Dit boek berust overigens op voorgangers.) Het telt 1200 pagina's en geeft zo'n 2000 lemmata. Dit boek is echter geheel verouderd. Daarom heeft de Leidse afdeling Indo-Europees zich voorgenomen een nieuw woordenboek te maken. Na lange voorbereiding loopt het werk nu op volle toeren.[5] Ik zeg over de organisatie alleen dit, dat elke onderzoeker één taal behandelt, zodat hij grotendeels binnen zijn eigen specialisme kan blijven en zich niet hoeft uit te spreken over problemen van andere talen. Later wordt alles dan samengevoegd. Deze opzet is het idee van mijn collega Dr. A. Lubotsky. Uiteraard gaat alles met behulp van de nieuwste computerapparatuur. Zo zullen wij een database aanleggen, waarvan wij hopen dat die permanent zal worden. Ook zullen wij de resultaten (ook tussentijds) op Internet zetten.

Ik vermeld nog dat in de afgelopen jaren gastonderzoekers in het kader van dit project in Leiden gewerkt hebben. Dr. J. Hilmarsson (Reykjavik) werkte aan een etymologisch woordenboek van het Tochaars; het bleef onvoltooid door zijn vroegtijdig overlijden (Hilmarsson 1996). Dr. B. Demiraj (Tirana) maakte, voor het eerst na honderd jaar, een etymologisch woordenboek van het Albanees (Demiraj 1997). De Leidse afdeling zelf werkt aan een etymologisch woordenboek van het Welsh, het eerste in zijn soort. Het wordt gemaakt door Dr. Schrijver die daar als Akademie-onderzoeker aan begonnen is. Sedert kort bewerkt mevrouw Aan de Wiel het Oudiers voor de nieuwe 'Pokorny'. Dr. Boutkan heeft een etymologisch woordenboek van het Oudfries bijna voltooid; dit is het eerste etymologische woordenboek op het gebied van het Fries. Daarin is automatisch een groot deel van het Germaans behandeld. Binnenkort zal hij beginnen aan het Gotisch en het Oudsaksisch. Verder wordt aan het Latijn en het Armeens begonnen, het laatste onder leiding van prof. dr. J.J.S. Weitenberg, die in onze vakgroep werkt. Lubotsky zal het Sanskrit behandelen, zelf zal ik het Grieks doen.

Pokorny is verouderd, niet alleen omdat er na vijftig jaar correcties en toevoegingen nodig zijn, dus omdat de normale voortgang van het onderzoek moet worden verwerkt, maar vooral vanwege een aantal nieuwe inzichten (A), die vérstrekkende gevolgen hebben voor ons inzicht in de structuur van het Indo-Europees. De belangrijkste daarvan zijn: (1) de laryngaaltheorie; (2) de 'ontcijfering' van de oorsprong van de Balto-Slavische accentuatie; en (3) de theorie

[5] Zojuist ontvingen wij omvangrijkere steun van NWO voor dit project.

van de geglottaliseerde consonanten. Het spannende is dat deze drie ontwikkelingen met elkaar samenhangen en elkaar bevestigen. Een ander belangrijk aspect is (B) de onderkenning van het grote aantal substraatwoorden. Dit zijn leenwoorden uit substraattalen, de talen die in een bepaald gebied gesproken werden voordat de Indo-Europeanen daar kwamen. — Ik wil elk van de genoemde aspecten bespreken en de gevolgen ervan voor de etymologie illustreren. Het spreekt vanzelf dat een en ander slechts met een paar woorden kan worden gedaan. Het gaat om zeer complexe vraagstukken, en we hebben steeds te maken met twaalf verschillende taalgroepen (het Germaans, het Grieks enz.).[6] Dit impliceert ook dat het onmogelijk is een bewijsvoering te leveren. De genoemde ontwikkelingen bevinden zich in verschillende stadia. In het algemeen kan men zeggen dat de laryngaaltheorie nu algemeen is aanvaard; de vorderingen op het gebied van de Balto-Slavische accentuatie zijn buiten de kring van Slavisten nog weinig bekend; de theorie van de geglottaliseerde consonanten wordt nog door zeer weinigen aanvaard; wat betreft de substraat-kwestie, op dit punt zijn de meeste Indogermanisten nog veel te terughoudend.

In het volgende heb ik geprobeerd zoveel mogelijk woorden te behandelen die ook voor de niet-vakman interessant zijn. (Enkele interpretaties zijn nieuw.)

2. DE LARYNGAALTHEORIE

De laryngaaltheorie heeft zonder twijfel de meeste consequenties. Een voordeel is dat deze theorie nu goed is uitgewerkt: over de meeste aspecten zijn we het eens, al zijn er nog verschillende details op te lossen.[7] De theorie stamt van De Saussure en dateert van 1878. Pas na de Tweede Wereldoorlog heeft de theorie zich doorgezet. Mijn promotor, prof. dr. F.B.J. Kuiper (hoogleraar Sanskrit in Leiden, nu emeritus) heeft het belang van deze theorie vroeg onderkend; hij heeft mij de ontwikkeling van de laryngalen in het Grieks als promotie-onderwerp gegeven (Beekes 1969). Toen ik er aan begon had de theorie nog weinig aanhang, en waren er veel ideeën over die onhoudbaar zouden blijken, zoals vaak bij een nieuwe, verstrekkende theorie.

Het gaat om het volgende. Het Proto-Indo-Europees (de gereconstrueerde proto-taal waaruit alle Indo-Europese talen ontstaan zijn) kende 'ablaut' (klinkerwisseling) van *e/o/ø/ē/ō*. Dat betekent dat overal waar een *e* voorkomt,

[6] Het Indo-Europees omvat de volgende (oudere) talen: Indo-Iraans (Sanskrit, Avestisch, Oud Perzisch); Tochaars (dialecten A en B); Armeens; Anatolisch (Hittitisch, Palaïsch, Spijkerschrift Luwisch, Hiëroglyfisch Luwisch, Lycisch, Lydisch, Karisch); Balto-Slavisch (Baltisch: Litouws, Lets, Oud Pruisisch; Slavisch: Oudkerkslavisch/Oud Bulgaars, Servo-Kroatisch, Sloveens, Pools, Tsjechisch, Slowaaks, Sorbisch, Russisch); Grieks; Albanees; Italisch (Latijn, Oskisch-Umbrisch etc.); Keltisch (Iers, Welsh, Cornisch, Bretons, Gallisch, Keltiberisch etc.); en Germaans (Gotisch, Oud IJslands, Zweeds, Deens; Oud Engels, Oud Fries; Oudhoogduits, Oudsaksisch, Nederlands). Van het Phrygisch, Thracisch, Macedonisch, Illyrisch, Messapisch en Venetisch is weinig bekend.

[7] Een overzicht in Beekes 1988b. Al het behandelde wordt natuurlijk besproken in mijn inleiding 1990 = 1995.

in een verwante vorm ook een *o*, of niets (*ø*), of een lange *ē*, of een lange *ō* kan voorkomen (volgens vaste regels, natuurlijk).[8] Vgl.:

Lat. *tegō* 'bedekken' tegenover *toga* (*e/o*)
Gr. *πα-τήρ*, acc. *πα-τέρ-α* gen. *πα-τρ-ός* (resp. *ē/e/ø/*)

Nu leek het dat daarnaast een ander type klinkerwisseling voorkwam, nl. bij lange vocalen. (NB Dit zijn dus andere lange vocalen dan de boven gegeven, (zgn.) gerekte vocalen *ē*, *ō*. Dat blijkt uit hun 'gedrag'.) Het gaat om drie reeksen:

ē/ō/ə
ā/ō/ə
ō/ō/ə

De Saussure meende nu dat dit tweede type tot het eerste kon worden herleid. Hij nam aan dat de lange vocalen van het tweede type teruggaan op een *e* gevolgd door een consonant. Deze consonanten werden — enigszins uit de vrije hand — laryngalen genoemd. Hij nam aan:

$\bar{e}/\bar{o}/ə < eh_1/oh_1/h_1$
$\bar{a}/\bar{o}/ə < eh_2/oh_2/h_2$
$\bar{o}/\bar{o}/ə < eh_3/oh_3/h_3$

De eigenlijke klinkerwisseling is dan dus weer:

e/o/ø

in elk van de drie reeksen, met daarachter één van de laryngalen.[9] Het verschil met de oude conceptie is dat de vocaal *ə* een consonant bleek te zijn, en dat er niet één (vocaal) *ə* was, maar *drie* consonanten.

Deze laryngalen zijn — met één uitzondering — niet als zodanig bewaard. Ze vielen meestal weg, en zijn (vrijwel) alleen indirect aanwijsbaar, in de effecten die zij op andere klanken hadden. Dat maakt het dus een geheel theoretische veronderstelling. De uitzondering is het Hittitisch, waar de laryngalen — in bepaalde posities — door een aparte klank gerepresenteerd worden, de *h*, die waarschijnlijk zoiets was als de *ch* in Ndl. *chloor* (zie hieronder).

Uit bovenstaand schema is af te lezen dat de laryngalen een aangrenzende *e* 'kleurden': d.w.z. laryngaal 1 (h_1) liet hem *e*, maar de tweede (h_2) kleurde hem

[8] Deze regels zijn ten dele bekend, maar voor een flink deel ook niet. Evenmin is duidelijk wat de ratio van de wisseling is, al speelt het accent zeker een rol.
[9] De gerekte vocalen *ē*, *ō* spelen in dit tweede type een geringe rol. Ze zijn ook moeilijk te herkennen, omdat (bijv.) zowel eh_1 als $\bar{e}h_1$ tot *ē* werden.

tot *a*, en de derde (h_3) tot *o*.[10] Bovendien veroorzaakte de laryngaal dus (indien gevolgd door een consonant) bij zijn verdwijnen rekking van de voorafgaande vocaal (de *e*, tot resp. *ē*, *ā*, *ō*).[11] Bijv.

*$d^h eh_1 s$-: Lat. *fēs-tus* '(religieus) feest(elijk)',[12] *fēr-iae* (Oud Lat. *fēs-iae*) 'feestdagen', Arm. *di-k*ᶜ 'goden'

*$d^h h_1 s$-: Lat. **fas-nom* > *fānum* 'heiligdom' (*vgl.* profaan, fanaat); *Gr.* *ϑεσ-ος > ϑεός 'god'

(Over ϑεός zodadelijk.)
Uit dit voorbeeld blijkt ook dat de laryngaal tussen consonanten tot vocaal werd: *$d^h h_1 s$- > Lat. **fasnom* > *fānum*. (Dat is natuurlijk de reden dat men vroeger een vocaal, de *ə*, aannam.) Dat de laryngaal in die positie tot vocaal werd gebeurde meestal in de meeste talen. In het Balto-Slavisch werd de laryngaal echter nooit tot vocaal. In het Germaans werd hij in de eerste syllabe van een woord tot vocaal, maar in middensyllabe niet (in laatste syllabe misschien weer wel). De vocaal die zo ontstond was meestal een *a* (maar in het Indo-Iraans een *i*), maar in het Grieks werden de drie laryngalen tot drie *verschillende* vocalen:[13]

$h_1 > \varepsilon \quad h_2 > \alpha \quad h_3 > o$

Vandaar dat het Grieks uit *$d^h h_1 s$- > *ϑες-(ος) > ϑεός kreeg. Het verschil tussen de *e* van het Grieks en de *a* van het Latijn was vóór de laryngaaltheorie niet verklaarbaar, en de etymologie bestond dan ook niet. In het Grieks werd een

[10] Een **o* werd niet 'gekleurd': *$h_2 o\underset{\cdot}{i}u$, Skt. *ā́yu* 'lange (leef)tijd' (in het Sanskrit werd een korte *o* in open syllabe een lange *ā*), cf. *$h_2 eiu$-*om*, Lat. *aevum*, Got. *aiws*, Ndl. *eeuw*.

[11] In het Balto-Slavisch bleef de laryngaal lang bewaard en veroorzaakte in die positie een acuut accent; zie §3. Andere ontwikkelingen zijn omstreden.

Niet alleen de *e* werd gerekt, maar alle vocalen, dus:
oH-C > *ōC*
iH-C > *īC*
uH-C > *ūC*
Het is wel zeker dat het Proto-Indo-Europees geen lange *ī* en *ū* kende. Schijnbare gevallen komen dus steeds uit korte *i*, *u* + laryngaal. Dit stemt overeen met het feit dat de vocalen *i* en *u* in het Proto-Indo-Europees beschouwd moeten worden als vormen (varianten) van de *consonanten y*, *w* (meestal *i̯*, *u̯* geschreven).

[12] Ndl. *feest* is uit het Latijn ontleend.

[13] In het Armeens vinden we ook een drievoudige reflex (*e*-, *a*-, *o*-), maar alleen als de laryngaal de eerste klank van het woord was.

laryngaal ook aan het begin van het woord voor consonant tot vocaal, in de andere talen (behalve het Armeens) verdween de laryngaal daar:[14]

ἀμέλγω 'melken' < *$h_2melǵ$*, Lit. *mélžiu*, OE *melcan*, Ndl. *melken*
ἐρυθρός 'rood' < *h_1rud^hros*, Lat. *ruber*; vgl. Ndl. *rood*
ὀμόργνῡμι 'afwissen' < *$h_3m(o)rǵ$-nu-*, Skt. *mṛ-n-aj-*.

Deze laatste vorm kan dus niet worden verbonden met *ἀμέργω*, zoals Pokorny doet (Pok. 738), want dit woord had *h_2m-*. Hierdoor werd de Griekse vocaal aan het begin van het woord verklaard. Men sprak van een 'prothetische' vocaal, omdat men dacht dat het Grieks de vocaal ervóór had toegevoegd.

Het zal duidelijk zijn dat de ontdekking van de laryngalen vergaande gevolgen heeft gehad voor de structuur van het Proto-Indo-Europees (PIE). Zo bleek dat elke Indo-Europese wortel begon en eindigde met een consonant (één of meer consonanten). Bijv.

*$aǵ$-	'voeren'	= *$h_2eǵ$-	cf. Lat. *agō*
*od-	'geuren'	= *h_3ed-	cf. Lat. *odor* 'geur'
*$stā$-	'staan'	= *$steh_2$-	cf. Lat. *stāre*
*$dō$-	'geven'	= *deh_3-	cf. Lat. *dōnum* 'gift'

Een ander gevolg is dat bleek dat het Proto-Indo-Europees geen *a* en *ā* had. Dit heeft tot felle discussies geleid, omdat het Proto-Indo-Europees dan alleen de vocalen *e* en *o* gehad zou hebben (voor *i* en *u* zie noot 11). En als men de *o* als, secundaire, ablaut-vorm van de *e* beschouwt, zou er slechts één vocaal overblijven; en er is geen taal bekend met slechts één vocaal. Het is echter niet aantoonbaar dat de *o* (altijd) uit een *e* ontstaan is (en als dat al zo was, zouden er in *die* tijd andere vocalen geweest kunnen zijn), zodat er twee vocalen overblijven.

Over de korte *a* zullen we beneden spreken (§5). Wat de lange *ā* betreft, we zagen al dat deze uit *eh_2* ontstaan kan zijn. Het blijkt nu dat veruit de meeste lange *ā*'s zo ontstaan zijn, en men mag aannemen dat dat met alle *ā*'s het geval was. — Overigens is de afwezigheid van een lange *ā* al een aanwijzing dat er geen korte was.

Ik geef nu enkele voorbeelden om aan te tonen wat voor gevolgen de laryngaaltheorie voor de etymologie heeft.

[14] Het aardige is dat de vroegere aanwezigheid van de laryngaal in de andere talen soms toch nog aanwijsbaar is. Zo heeft het Sanskrit *nar-* 'man' < *h_2ner-* (waar het Grieks met vocaal *ἀνήρ* heeft), maar het compositum *viśvā́nara-* 'op alle mensen betrekking hebbend' heeft een lange *ā* veroorzaakt door de laryngaal, **viśva-Hnar-a-*.

Pok. 695 *magh-, māgh-* 'können, vermögen, helfen'
Got. *mag* 'ik kan', etc.
OKS *mogǫ mošti* 'kunnen', etc.
Gr. *μηχανή* (Dorisch *μᾱχανά́*) 'hulpmiddel, werktuig'

De lange *ā* van het Grieks moet eh_2 zijn: we zagen zojuist dat het Proto-Indo-Europees geen andere lange *ā* had. De Germaanse *a* kan uit (enkele) h_2 ontstaan zijn, maar de Slavische *o* (die uit ouder **a* kan komen) niet, want in het Slavisch werd, zoals we zagen, een laryngaal nooit gevocaliseerd. De Germaanse en Slavische vormen kunnen beide op **o* teruggaan, maar dan kan het Grieks (dat eh_2 heeft) er niet mee verbonden worden. Het ligt, ook gezien de betekenis, voor de hand de laatste oplossing te kiezen: de Griekse vorm is niet verwant. — Men merke op dat men vroeger *a* en *ā* voor het Proto-Indo-Europees aannam, waardoor er dus geen probleem leek te zijn.[15]

Pok. 980 *sp(h)ē-, sp(h)ə-(dh-)* in Worten für 'langes, flaches Holzstück' vermeldt o.a.:
Gr. *σφήν, -ός* 'Keil'

mit *dh*-Formans: gr. *σπάθη* ‚breites flaches Holz der Weber; Ruderblatt, Schulterblatt, langes breites Schwert'; vgl. hitt. *išpatar* ‚Spieß', A. Kammenhuber Festschr. Sommer, 105;
germ. *spaðan: as. *spado*, ags. *spada* m., *-e*, *-u* f. ‚Spaten'; nhd. *Spaten*;

Een p^h had het Proto-Indo-Europees niet; dit impliceert dat Gr. *σφήν* niet verwant kan zijn. De wortel **spē-* moet eventueel dus zijn **speh₁-*/**sph₁-*. Dat betekent dat ook het tweede Griekse woord, *σπάθη* niet verwant kan zijn, want **sph₁d^h-* zou **σπεθ-* gegeven hebben.

Complicaties
De laryngalen vertonen tal van bijzondere ontwikkelingen. Een belangrijke groep is *RH,* d.w.z. sonant gevolgd door laryngaal. De sonanten zijn *r, l, m, n* (aangeduid met *R*). De groep *ṛH* bijv. geeft (tussen consonanten) in het Latijn *rā,* maar in het Grieks zijn de vocalen afhankelijk van de laryngaal:[16]

$\text{ṛ}h_1 > \rho\eta \quad \text{ṛ}h_2 > \rho\bar{\alpha} \quad \text{ṛ}h_3 > \rho\omega$

[15] Voor het Griekse woord blijft nu te overwegen of het met Lit. *mókyti* 'leren' (trans.) verwant is. Als dat zo is, is het verschil tussen Lit. *k* en Gr. $\chi < *g^h$ in het Indo-Europees onverklaarbaar. Het is denkbaar dat het een niet-IE substraatwoord is (zie §5). Daarbij zou dan interessant zijn dat de Litouwse acuut op een laryngaal wijst.
[16] De talen vertonen zeer verschillende ontwikkelingen. Zo heeft het Sanskrit *ṝ*, het Iraans *ar* (wat dus betekent dat de laryngalen tot na het Proto-Indo-Iraans bewaard bleven), het Balto-Slavisch *ir* met acuut accent; in het Germaans verdween de laryngaal eerst, zodat het resulaat gelijk is aan enkele *ṛ*, nl. *ur*.

Dit verklaart Lat. *strātus,* Gr. στρωτός: PIE *$*str̥h_3tós$.

Pokorny moet de Griekse vorm anders verklaren, omdat hem deze ontwikkeling niet bekend was. Een voorbeeld van een etymologie die in dit licht niet langer houdbaar is, is:

Pok. 381 *ǵonədh-, ǵnədh-* 'kaak'

Deze laatste vorm moest Gr. γνάθος verklaren. Maar *$*ǵnh_2d^hos$ zou *nā,* met lange *ā,* gegeven hebben. In feite is de Griekse vorm op geen enkele Proto-Indo-Europese vorm te herleiden. Het moet m.i. dus een substraat-woord zijn.

3. HET BALTO-SLAVISCHE ACCENT

Wie Russisch kent, weet hoe belangrijk het accent in de Slavische talen is. Zo is het woord voor 'stad' sg. *górod,* pl. *gorodá.* De plaats van het accent in het Russisch is een lastig onderwerp. De Slavische talen hebben bovendien elk hun eigen systeem ontwikkeld. In eerste instantie moest dus het oorspronkelijke, gemeenschappelijke Proto-Slavische accent-systeem gereconstrueerd worden. De accentuatie van de Baltische talen gaat op hetzelfde systeem terug als dat van de Slavische talen, maar heeft natuurlijk ook eigen ontwikkelingen gekend. Daarom moet vervolgens het (Proto-)Balto-Slavische systeem gereconstrueerd worden. Vervolgens rijst de vraag hoe dit systeem uit het Proto-Indo-Europese systeem ontwikkeld is. (Voor het Proto-Indo-Europese accent moeten we ons — verder — baseren op het Sanskrit en het Grieks, en de beperkte informatie die het Germaans levert.[17] Wie Grieks kent, en zich met de accentuatie heeft beziggehouden, weet dat ook dat systeem niet eenvoudig is, zij het dat het veel minder lastig is dan het Balto-Slavische.)

Deze problematiek, één van de moeilijkste onderwerpen van de Indogermanistiek, is na de Tweede Wereldoorlog in principe opgelost. De basis werd gelegd door de Noorse geleerde Stang in 1957. In Nederland werd op dit gebied een belangrijke bijdrage geleverd door Ebeling en (zijn leerling) Kortlandt.[18] Ik wil hier slechts één punt bespreken, en wel een dat directe gevolgen heeft voor de etymologie. Het Balto-Slavisch kende op lange vocalen en diftongen (tweeklanken, zoals in *geit, koud*) een onderscheid tussen een circumflex en een acuut accent (ik kan de fonetische kant hiervan nu niet bespreken); vgl.:

circumfl. Lit. *duk-tẽ* 'dochter' acuut Lit. *sė́-ti* 'zaaien' (De *ė* geeft een lange *ē* aan. NB. De Nederlandse woorden zijn verwant met de Litouwse.)

[17] De wet van Verner zegt dat een stemloze fricatief direct na het PIE accent bewaard bleef (Got. *broþar* 'broer' < *$*b^hréh_2tēr$; de *þ* als de *th* in Eng. *thought*); stond het accent daar niet, dan werd de *þ* stemhebbend (Got. *fadar* 'vader' < *$*ph_2tḗr$; Got. *d* hier als de Engelse stemhebbende *th* in *this*). Op basis hiervan is dus iets af te lezen over het PIE accent.

[18] Een goede inleiding is, voor het Baltisch, Derksen 1991; nu ook Derksen 1996, 9–29; voor het Slavisch Vermeer 1992.

Nu is vastgesteld, door Kortlandt, dat de acuut is veroorzaakt door een laryngaal. Ik kan dit aan de genoemde vormen adstrueren. *sé-* is de wortel voor 'zaaien'. We hebben gezien dat de laryngaaltheorie duidelijk maakte dat elke Proto-Indo-Europese wortel begon en eindigde met een consonant. Dat betekent dat we moeten aannemen dat de wortel **sē-* oorspronkelijk de vorm **seh$_1$-* had, dus eindigend op een laryngaal; en deze laryngaal veroorzaakte het acute accent. Dat de *ē* van het woord voor 'dochter' geen laryngaal bevat kan als volgt worden aangetoond. Het Litouwse suffix komt uit **-tēr,* waarnaast *-ter-* voorkomt in acc. Lit. *dùk-ter-į,* Gr. *θυγά-τερ-α,* en *-tr-* in gen. Gr. *θυγα-τρ-ός.* De vormen *-ter-* en *-tr-* tonen dat er geen laryngaal in het suffix zat. Daarom is deze *ē* dus circumflex.

Enkele voorbeelden

Pok. 876 *sā-, sə-* 'satt, sättigen'
vermeldt o.a.:
Lit. *sótis,* Lat. *satis,* Got. *saþs,* Ndl. *zat*

De wortel **sā-* moet nu worden herschreven als **seh$_2$-* (zowel vanwege de structuur *CVC* (consonant–vocaal–consonant), als vanwege de lange *ā*). De Litouwse vorm gaat nu terug op **seh$_2$-t-*, waardoor tegelijk de acuut verklaard wordt; de andere vormen komen uit **sh$_2$-t-*.

Pok. 1146 *u̯emə-* 'speien, sich erbrechen'

Van deze wortel, nu **u̯emh$_1$-*, zijn o.a. afgeleid:

Skt. *vámi-ti,* Gr. *ἐμέ-ω,* Lat. *vomō,* Lit. *vém-ti.*

De Griekse vorm, met *-ε-*, wijst op *h$_1$*. De Litouwse vorm heeft een acuut onder invloed van de (niet gevocaliseerde) laryngaal. De laryngaal veroorzaakt dus ook een acuut na een sonant (= *r, l, m, n, i, u*).

Pok. 179 *daiuēr* 'der Bruder des Gatten, Schwager'

Boven zagen we al dat het Proto-Indo-Europees geen *ā* had; schijnbare *ā* was *eh$_2$*. Beneden zullen we zien dat het Proto-Indo-Europees ook geen korte **a* had, en dat een schijnbare *a* meestal teruggaat op een **e* die tot *a* gekleurd werd door een aangrenzende *h$_2$*. Een laryngaal die in zo'n geval gepostuleerd wordt, wordt nu bevestigd door het acute accent in het Balto-Slavisch. Vgl.

PIE **deh$_2$i-uer-* > **dah$_2$iuer-* > Lit. (acc.) *dievер-į*

Dit is het woord voor 'zwager', een oud woord dat we terugvinden in Skt. *dévar-* en Gr. *δᾱήρ.*

4. DE GEGLOTTALISEERDE CONSONANTEN

Voor het Proto-Indo-Europees werden vanouds de volgende klankreeksen aangenomen:

p p^h *b* b^h
t t^h *d* d^h
etc.[19]

Eén van de consequenties van de laryngaaltheorie was dat de serie p^h t^h etc. niet bestond. Het bleek dat de betrokken klanken teruggingen op een groep van twee consonanten, nl. een *p*, *t* etc. + een laryngaal. In het Sanskrit resulteerde bijvoorbeeld de groep PIE $*th_2$ in Skt. t^h (normaal *th* geschreven). Vgl. Skt. *tísth-a-ti* 'hij staat' < $*sth_2$-, van de wortel $*steh_2$- (zie boven §2).

Daardoor werden bovenstaande reeksen gereduceerd tot drie:

p *b* b^h
t *d* d^h
etc.

Maar dit riep een nieuw probleem op. Zulke systemen, met een stemloze, een stemhebbende en een geaspireerde stemhebbende komen in de talen van de wereld niet (of zéér zelden) voor. De (resterende) reconstructie was dus weinig waarschijnlijk. Mede op grond hiervan werd in 1973 het voorstel gedaan, zowel door Gamkrelidze en Ivanov als door Hopper, dat de stemhebbende consonanten in feite geglottaliseerde consonanten waren. Dat zijn consonanten die uitgesproken worden met een (nagenoeg) gelijktijdige glottisslag. Een glottisslag is de klank die men hoort in Ndl. *open* vóór de *o*-; of in *geopend* tussen de *e* en de *o*. (In het Nederlands is deze klank niet een foneem, d.w.z. niet een van de essentiële bouwstenen van het klanksysteem, vandaar dat men zich over het algemeen niet bewust is van deze klank, en dat hij niet geschreven wordt. Het is een klank die in bepaalde posities automatisch optreedt. U kunt hem weglaten zonder dat er verwarring kan optreden. Het levert alleen een ongewone uitspraak op.) De gedachte was dat bijv. de *d* in feite een $^{?}d$ was. Daardoor ontstaat een acceptabel klanksysteem.

Het blijkt nu dat deze theorie verschillende dingen kan verklaren. Eén daarvan is veruit de belangrijkste. Het betreft een Balto-Slavisch probleem.

Op een congres in 1976 stelde Werner Winter de regel voor dat een stemhebbende occlusief (klanken als *b*, *d* etc.) in het Balto-Slavisch rekking van de voorafgaande consonant veroorzaakte. (Vroeger nam men hier een gerekte/lange vocaal aan, zonder die verder te kunnen verantwoorden.) Het werkwoord 'eten' heeft in het Litouws de wortel *ėd-*, met een lange *e* (genoteerd *ė*), tegenover de korte *e* van Lat. *edō*, Gr. ἔδω, Ndl. *eten*. In de discussie na de lezing van Winter merkte Kortlandt toen op dat de rekking begrijpelijk werd

[19] Het etc. verwijst naar de *k*-klanken.

als we de theorie van de geglottaliseerde consonanten er bij betrekken. Men neemt vrij algemeen aan dat één van de laryngalen (fonetisch) een glottisslag was. Dat zou kunnen betekenen dat de geglottaliseerde consonanten (ten dele) dezelfde effecten hadden als de laryngalen. Als men aanneemt dat de glottisslag *vóór* de consonant werd gerealiseerd (dus dat hij ge*pre*glottaliseerd was)[20] zou hij rekking van de voorafgaande vocaal kunnen opleveren, juist zoals de laryngalen dat doen:

stel d = (gepreglottaliseerd) $\text{ʔ}d$
dan wordt $*ed$- = $*e\text{ʔ}d$ > $\bar{e}d$-, Lit. $\acute{e}d$-
juist zoals $*seh_1$- > $s\bar{e}$-, Lit. $s\acute{e}$- 'zaaien'[21]

Kortlandt merkte verder op dat de betrokken vormen het acute accent hadden. En dit volgt *ook* uit de veronderstelling dat de glottalisatie hetzelfde effect had als een laryngaal. Het acute accent werd immers veroorzaakt door een laryngaal. Dat betekent dus dat twee ontwikkelingen, de rekkingen én het acute accent, door één feit verklaard worden, nl. het glottale element van de 'stemhebbende' = geglottaliseerde consonanten. Deze verklaring is zo 'elegant' dat hij volstrekt overtuigend lijkt. Een promovendus van Kortlandt, de heer Andries, heeft intussen vrijwel alle Balto-Slavische materiaal onderzocht en aangetoond dat de theorie juist is. Men vindt overigens de voorbeelden bij tientallen. Vreemd genoeg accepteerde iedereen direct Winters rekking, maar vrijwel niemand de verklaring en de toevoeging wat betreft het accent — van wat nu de Wet van Winter–Kortlandt moet heten. (Ook professor Winter accepteert trouwens het idee niet.) Ik zie daarvoor twee redenen: Indogermanisten zijn niet voldoende vertrouwd met het Balto-Slavische accent; en: men vindt geglottaliseerde consonanten maar vreemd. (Het Indo-Europees in Leiden heeft het voordeel te werken binnen de vakgroep Vergelijkende Taalwetenschappen, waar zeer verschillende taalfamilies bestudeerd worden. Zo vertelde een medewerkster van de afdeling Amerindische talen ons onlangs dat zij in een Midden-Amerikaanse taal geglottaliseerde consonanten had gevonden die zich op sterk vergelijkbare wijze gedroegen.)

Zoals we zagen zijn er directe verbanden tussen de laryngaaltheorie, de Balto-Slavische accentuatie en de geglottaliseerde consonanten.

Het materiaal wordt nog veel groter omdat óók wanneer er tussen de vocaal en de geglottaliseerde consonant een sonant (*r, l, m, n, i, u,*) staat, de geglottaliseerde consonant zijn werking doet voelen: er treedt dan geen rekking van de vocaal op, maar er ontstaat wel een acuut accent:

[20] Bij een stemhebbende klank komt de glottisslag van nature aan het begin; bij een stemloze komt hij juist aan het eind (i.e. aan het begin van de volgende stemhebbende klank).

[21] Ik bewaar hieraan een persoonlijke herinnering. Een van de eerste keren dat ik professor Kortlandt sprak, vroeg hij mij of ik geen mogelijkheid zag een laryngaal in **ed-* 'eten' te vinden (om de acuut te verklaren); er *moest* er een in zitten. Ik zei dat ik daar geen enkele mogelijkheid toe zag. Op de hier geschetste wijze is de 'laryngaal' (in de vorm van de geglottaliseerde consonant) toch gevonden.

bijv. *erd* > *érd*

Dit effect is dus geheel vergelijkbaar met de acuut die we boven (§3) zagen in Lit. *vém-ti* < *$\underset{\sim}{u}emh_1$-.

Enkele voorbeelden van de effecten voor de etymologie

Pok. 722 *mēlǵ-* oder *melǝǵ-* 'melken'

De vormen wijzen op *melǵ-*; de lengte dan wel de *ǝ* is alleen gepostuleerd vanwege de acuut van Lit. *mélžiu*. Nu weten we dat lengte geen acuut veroorzaakt (zoals men vroeger dacht) en dat een *ǝ* (nu dus: laryngaal) niet nodig is voor de acuut (en onmogelijk voor de Griekse vorm): hij werd veroorzaakt door de (stemhebbende =) geglottalizeerde **ǵ*. — Overigens is de Griekse verwant *ἀμέλγω* (zie boven, §2)), zodat de reconstructie **$h_2$melǵ-* moet worden.

Pok. 239 *dheb-* 'dick, fest, gedrungen'

Ndl. *dapper,* Mnl. *dapper* 'snel, fors, moedig', OHD *tapfar* 'schwer, stark, tapfer', OIJsl. *dapr* ook 'bedroefd' < Gm. **dapra-* < **d^hob-*. OKS *debel-*, Russ. *debélyj* 'wohlbeleibt, stark, fest'.

De Slavische vormen kunnen niet op **d^heb-* teruggaan, want dan zou er een lange *ē* ontstaan zijn; zij veronderstellen dus **d^heb^h-*. Daardoor vervalt de etymologie. — Vooruitlopend op het volgende: hoewel de relaties tussen de betekenissen in het Germaans niet helemaal duidelijk zijn, lijkt verwantschap met de Slavische vormen mij toch waarschijnlijk. Dan moet het woord echter niet-IE zijn.

5. SUBSTRAATWOORDEN IN EUROPA

Het is in de laatste jaren duidelijk geworden dat de oude gedachte dat het Indo-Europees, dus de sprekers van de latere Indo-Europese talen, afkomstig zijn uit Zuid-Rusland, juist is. Het is vooral Maria Gimbutas die bepleit heeft dat de Yamnaya cultuur (Pit Grave Culture) van ong. 3500–2500 v. Chr. de laatste fase vertegenwoordigde van de periode van de Indo-Europese eenheid. Het gebied van deze cultuur strekte zich uit van Moldavië, dus van Noordoost Roemenië, tot aan de rivier de Ural. Ook de voorafgaande Sredny Stog cultuur kan als Indo-Europees worden beschouwd. Deze cultuur, die van 4500 tot 3500 gedateerd moet worden, vinden we in de Oekraïne, met als kern het gebied rond de Dnjepr (waaraan Kiev ligt). Een en ander is nu goed toegankelijk dankzij het prachtige boek van James Mallory van 1989, *In Search of the Indo-Europeans*. In dit gebied, in deze culturen werd het paard voor het eerst op grote schaal getemd. Hoewel over details nog gestreden wordt, lijkt het evident dat het paard essentieel is geweest bij de latere verbreiding van de

Indo-Europeanen.[22] Vanuit dit gebied hebben de Indo-Europeanen zich verbreid. Dat is niet overal even goed te volgen, maar veel stukjes van de legpuzzel zijn toch gevonden. Zo lijkt het wel zeker dat zij al kort na 3000 in Nederland zijn. Dan vinden we in Nederland de Standvoetbekercultuur, een uitloper van de Corded Ware cultuur (de Touwbekerculturen), die als Indo-Europees wordt beschouwd.[23] Dit beeld maakt duidelijk dat de Indo-Europeanen in veruit de meeste gebieden waarin wij ze later vinden nieuwkomers waren. Voor de taal impliceert dit dat zij overal een bevolking aantroffen die geen Indo-Europese taal sprak. Het spreekt vanzelf dat die 'substraattalen' hun sporen nalieten in het Indo-Europees. Verschillende ontwikkelingen zijn dan ook aan substraattalen toegeschreven, maar de meeste zijn onhoudbaar of onbewijsbaar gebleken.[24] Wat wel duidelijk is, is dat de Indo-Europese talen zeer veel leenwoorden hebben opgenomen uit deze substraattalen. Voor de studie van het Indo-Europees is het natuurlijk essentieel deze woorden er uit te halen, en voor de etymologie moeten zij worden geïdentificeerd. Het probleem bij de bestudering hiervan is dat we over het algemeen deze substraattalen niet kennen. We moeten deze leenwoorden dus toeschrijven aan onbekende talen. Heel duidelijk is de situatie in het Grieks. We weten dat de

[22] Het ziet er naar dat het paard aanvankelijk gebruikt werd voor een (strijd)wagen, en dat men pas veel later op het paard reed. De reden om dit aan te nemen is dat afbeeldingen van paardrijden veel later verschijnen dan die van het paard voor de wagen.

[23] Deze cultuur wordt vooral in Drenthe gevonden, maar ook in Noord-Holland, waar nu bijvoorbeeld de opgraving in Groetpolder aan de gang is.

Zojuist is er een zeer toegankelijk boek verschenen over de opgravingen in Groetpolder: E. van Ginkel-W.J. Hogestijn, *Bekermensen aan zee,* Abcoude, Uniepers 1997. De auteurs verwerpen de verklaring van het ontstaan van de Enkelgraf-/Standvoetbekercultuur door immigratie (van Indo-Europeanen). Maar *Het raadsel blijft,* schrijven zij op p. 75. En direct daarna staat: 'Als we afzien van het immigratiemodel, blijven er twee recente verklaringen over.' Daarvan achten zij de eerste (technologische ontwikkelingen) weinig waarschijnlijk, zodat zij, zonder veel enthousiasme, toch maar de tweede verklaring (religieuze veranderingen) overwegen. Het lijkt mij dat immigratie, waar geen echte argumenten tegen zijn, een veel betere verklaring is. Immigratie is trouwens misschien te combineren met de tweede verklaring. Het verschil in benadering is duidelijk: de archeologen hebben een 'afkeer' van migraties als verklaringsprincipe, de Indogermanisten vragen zich af of de migraties, die moeten worden aangenomen om de enorme verbreiding van de Indo-Europese talen te verklaren, in het archeologische materiaal aanwijsbaar zijn. Overigens moet de kwestie natuurlijk worden bezien in samenhang met de verwante culturen in andere landen (zie de kaart op p. 45 van het geciteerde boek).

De Germanen verschenen pas veel later in Nederland. Zij kwamen uit het noorden en oosten, waar de Jastorf cultuur (van 600 tot het begin van onze jaartelling), in Noord Duitsland en Denemarken, als die van de Germanen is geïdentificeerd. Dit betekent dat de taal van de Indo-Europeanen die rond 3000 in Nederland kwamen verloren is gegaan. Het is natuurlijk zeer wel mogelijk dat zij hier een niet-Indo-Europese taal hebben overgenomen.

[24] Een verschijnsel dat zonder twijfel aan de invloed van substraattalen moet worden toegeschreven is het ontstaan van retroflexen (klanken gesproken met de punt van de tong omgebogen) in het Indisch, dus de klanken *ṭ ṭʰ ḍ ḍʰ*.

Grieken vanaf 2000 in Griekenland kwamen.[25] Voordien bestond er een geavanceerde cultuur, met name op Kreta en de Cycladen. De niet-Indo-Europese taal of talen vinden we bijvoorbeeld terug in de namen van de bekende grote steden zoals Athene, Sparta, Korinthe, Thebe, Mycene, Tiryns, Knossos. Voor de Griekse substraatwoorden is er de omvangrijke studie van Furnée (1972), een proefschrift bewerkt onder supervisie van F.B.J. Kuiper. Furnée vond duizenden van zulke woorden, en hij onderzocht alleen die woorden die wisselingen, varianten vertoonden die in Indo-Europese woorden onbegrijpelijk zijn; er zijn er dus nog veel meer.[26] Een voorbeeld is *ἄνθρωπος*, dat niet als Indo-Europees te verklaren is (Kuiper 1956; daarbij Beekes 1995/96 §2).[27] In het Indisch vinden we al in het oudste stadium substraatwoorden. Kuiper heeft zijn visie hierover in 1991 nog eens samengevat, omdat hij meende dat het nieuwe etymologische woordenboek van het Sanskrit hiermee te weinig rekening hield.

Een zeer omvangrijk probleem vormen de substraatelementen in Europa (meestal buiten Griekenland[28]), en hierop wil ik nog ingaan. Met name het Germaans heeft grote aantallen niet-Indo-Europese woorden. Deze woorden lijken soms verwanten te hebben in het Keltisch, in het Latijn, vaak in het Baltisch, minder vaak in het Slavisch. Vroeger sprak het haast vanzelf dat een woord dat in meer dan één Indo-Europese taaltak voorkwam, van (Proto-)Indo-Europese origine was. We weten nu dat ook woorden die in verschillende Indo-Europese groepen voorkomen substraatwoorden kunnen zijn. (Kort geleden heb ik op enkele gevallen gewezen; Beekes 1996.) Zoals boven gezegd kennen wij deze substraattalen enkel uit de leenwoorden in de Indo-Europese talen. Een uitzondering zijn de namen. (Men kan echter met goed recht zeggen dat wij ook deze namen alleen kennen als ontleende elementen. Een belangrijk nadeel van namen is natuurlijk dat we de betekenis er van niet kennen.) Zo hebben we de namen van godinnen, de matronae, die op Germaans gebied in gelatiniseerde vorm bekend zijn. Deze namen laten door vergelijking een zekere analyse van suffixen toe, die ons iets meer leert dan de afzonderlijke leenwoorden.[29] In Nederland kennen we de godin Nehalennia. Deze naam is

[25] De gangbare opvatting is dat de latere Grieken in het land binnenkwamen bij de overgang naar het Vroeg Helladisch III, in 2200/2100, of (of misschien: en) bij de overgang naar het Middel Helladisch, in 2000/1900.

[26] In het kader van het hier aangekondigde nieuwe woordenboek (de nieuwe 'Pokorny') hoop ik de overige substraatwoorden van het Grieks te verzamelen en te bestuderen.

[27] Zo is ook de naam van de Attische heros *Ἀκάδημος*, wiens naam via Plato's Akademeia voortleeft in het woord *Akademie*, zeer waarschijnlijk een Grieks substraatwoord; Furnée 1972, 309.

[28] In een lezing op een congres in Leiden in 1995 heb ik gewezen op een niet gering aantal niet-Indo-Europese leenwoorden in het Grieks die verwanten hebben in de Europese talen. Ik hoop het materiaal binnenkort te publiceren.

[29] Zo wijzen bijv. *matronis Axsin-in-eh-is, Udravar-in-eh-is, Mahl-in-eh-is* etc. op niet-IE suffix-constellaties. Daarover nu Vennemann 1995a.

ongetwijfeld niet Indo-Europees, ook al blijven verschillende onderzoekers proberen dat er wel van te maken.[30]

Een heel bijzonder hoofdstuk vormen de riviernamen. In vele publicaties vanaf 1949 heeft Hans Krahe de Europese riviernamen onderzocht. Hij kwam tot de zeer verrassende conclusie dat éénzelfde systeem van namen over heel Europa verspreid was, van Engeland en Spanje tot in Rusland (Griekenland bleef er buiten). Krahe noemde de taal van deze namen Oud-Europees. Hij nam aan — voorzover ik weet zonder discussie, dus als vanzelfsprekend — dat deze taal Indo-Europees was. Dat is echter zeer onwaarschijnlijk. De etymologieën die hij gaf zijn weinig overtuigend, en het klanksysteem ziet er zeer on-Indo-Europees uit. Zo is bijvoorbeeld de belangrijkste vocaal de *a*, terwijl het Proto-Indo-Europees nu juist geen *a* kende (zie ben.). De meest voorkomende wortelstructuur is *aC(a)-*, en die is (in deze vorm) nu juist onmogelijk in het Proto-Indo-Europees.[31] Er zijn onder de leenwoorden geen woorden waarvan aangenomen wordt dat ze uit dit Oud Europees zouden stammen.[32] Ik vermoed dat Lat. *aqua* 'water' uit dit substraat afkomstig is (Beekes ter perse). Het woord wordt verder alleen in het Germaans gevonden, Got. *a^ha* etc., Ndl. *a(a)*, bekend uit riviernamen als de *Wijde Aa*. De structuur van dit woord is geheel conform het Oud-Europees. Daar komt bij dat het Proto-Indo-Europees een wijdverbreid woord voor 'water' heeft, nl. het Nederlandse woord *water*; in het Proto-Indo-Europees was het **uod-r *ued-ōr,* bijv. in Gr. *ὕδωρ*. In het Umbrisch, een zustertaal van het Latijn, komt nog *utur* voor. Het lijkt dus dat het substraatwoord *aqua* in het Latijn het oude Indo-Europese woord heeft verdrongen. Dit probleem heeft recent een geheel nieuwe wending gekregen door de theorie van Theo Vennemann dat dit Oud-Europese substraat verwant is met het Baskisch. Zoals bekend is het Baskisch geen Indo-Europese taal. Het is de enige taal van Europa (naast het Fins en het Estisch) die niet verdrongen is door een Indo-Europese (het Hongaars is later in Europa gekomen). Het is ook bekend dat het Baskisch vroeger een grotere verspreiding heeft gekend. Mijns inziens is Vennemans onderzoek belangwekkend, maar het zal lang duren voor er met enige waarschijnlijkheid iets over te zeggen valt. Een groot probleem is natuurlijk dat het Baskisch pas sinds de 16e eeuw goed bekend is, terwijl we het hier hebben over een substraat van vóór 3000 v. Chr.

Een van de vragen is of we in Europa met verschillende substraattalen te maken hebben, wat a priori waarschijnlijk is. Kuiper heeft kortgeleden

[30] Zo zeggen bijvoorbeeld Van Dockum–Van Ginkel 1993, 120 "Haar naam is inheems (die betekent zoiets als 'leidster')..." Als met inheems niet-Indo-Europees bedoeld wordt, is dat juist; maar dat impliceert dat wij de betekenis niet kennen.

[31] Men kan **h_2eCH-* reconstrueren, dat *aCa-* levert, maar juist in het Germaans en Balto-Slavisch werd de laryngaal in het midden van het woord niet gevocaliseerd; daar zou men **h_2eCh_2-e-* moeten hebben om *aCa-* te krijgen, wat een zeldzame constellatie is.

[32] Krahe meende dat Gr. *ἀμάρα* 'kanaal' tot het Oud-Europees behoorde. Kuiper nam dit over, maar dan in de gedachte dat het een niet-Indo-Europees woord was (Kuiper 1995, 75).

argumenten aangevoerd voor drie lagen: de taal van de riviernamen, een taal in het noorden van (centraal) Europa, en een taal met een veel grotere verbreiding over (centraal) Europa (Kuiper 1995).

Hoe kan men nu, in de Indo-Europese talen, substraatwoorden herkennen? In de eerste plaats zijn het natuurlijk woorden die geen goede Indo-Europese etymologie hebben. In de tweede plaats is de verspreiding een aanwijzing. Een woord dat slechts in één taal of taalgroep voorkomt maakt een grote kans niet van Indo-Europese origine te zijn. Het woord *brasem* bijv. (Boutkan, ter perse) heeft een zeer beperkte verspreiding: het komt verder alleen in het Laagduits en het Oudnoors voor; en het is de naam van een vis, en benamingen van planten en dieren worden vaak ontleend. We zagen echter al dat ook woorden die in verschillende Indo-Europese taalgroepen voorkomen toch ontleend kunnen zijn. Een derde overweging is de betekenis-sfeer. Leenwoorden vindt men vaak voor lokale zaken, zoals terrein-gesteldheid (watertjes, heuvels); vaak voor woorden als 'stok, balk' en — vaak houten — instrumenten, waaronder keukengerei (potten, pannen, lepels); we zagen al dat benamingen van planten en dieren vaak ontleend worden. Het belangrijkst zijn uiteraard de zuiver taalkundige punten (die zijn het belangrijkst, omdat ze het meest exact zijn). Een zekere aanwijzing is klinkerwisseling (ablaut) die in het Indo-Europees niet mogelijk is. Zo vinden we vaak een wisseling tussen *a* en *u*, een wisseling die in het Indo-Europees onmogelijk is (bijv. in het juist genoemde *brasem*); of tussen *a* en *ai* (zie hieronder). Verder wisselingen tussen consonanten, zoals *t* en *d*, of *d* en d^h die in het Indo-Europees onmogelijk zijn (boven in §4 zagen we *b* naast b^h in *dapper* tegenover het Slavische woord). En tenslotte suffixen die het Indo-Europees niet kent (*Nehalennia* is hier een voorbeeld). — Als er verschillende van zulke aanwijzingen zijn voor één woord, is de conclusie dat het een substraatwoord is natuurlijk betrouwbaarder.

De *a* speelt een belangrijke rol bij dit probleem. Men had al zeer lang opgemerkt dat voor het Proto-Indo-Europees slechts in weinig gevallen een **a* gereconstrueerd kan worden (zo reeds Meillet). Toen de laryngalen ontdekt waren, kwam dit probleem in een geheel ander licht. Immers een h_2 kleurde een aangrenzende *e* tot *a*, en bij wegval bleef de *a* over; dus: $h_2e > [h_2a] > a$ Men had ook al lang gezien dat de (schijnbare) *a*'s vooral aan het begin van het woord voorkwamen; en in die positie kan **a* — zeer gemakkelijk op *h_2e- teruggaan. Zo kan nu **ágros* 'akker', in Lat. *ager,* Gr. *ἄγρος*, Skt. *ájra-*, Ndl. *akker*, als *h_2*egros* worden opgevat, d.w.z. zonder *a*. Deze reconstructie wordt weer gesteund door het inzicht dat een Indo-Europese wortel met een consonant moet beginnen (zie §2). Dit type reconstructie vond ook een prachtige bevestiging in het Hittitisch, waar in sommige gevallen de laryngaal als *h* bewaard is. Vgl.

Hitt. *hanti* : Gr. *ἀντί,* Lat. *ante,* Skt. *ánti,* Ndl. *ant-woord*. Hier wordt de reconstructie *h_2*enti* dus bevestigd door het Hittitisch. Op deze manier verdwenen de meeste gereconstrueerde *a*'s. Zeer belangrijk is dat de *a* in geen enkel

suffix of uitgang gevonden wordt.[33] Er kan nu mijins inziens geen twijfel meer over bestaan dat het Proto-Indo-Europees geen *a* kende (vgl. Lubotsky 1989). Wanneer dus een *a* moet worden gereconstrueerd die niet met (andere) Indo-Europese middelen kan worden wegverklaard, dan hebben we waarschijnlijk met een substraatwoord te doen.

Ik noem nu enkele gevallen die als Indo-Europees beschouwd werden, maar waarin men substraat-woorden mag vermoeden.

Pok. 700

marko- ‚Pferd'; nur kelt. und germ.
Ir. *marc*, cymr. usw. *march* ‚Pferd', gall. μάρχαν Akk. Sg., *Marco-durum* ON;
ahd. *marah*, ags. *mearh*, aisl. *marr* ‚Pferd' (nhd. in *Mar-schall*, *-stall*), fem. ahd. *meriha*, ags. *mīere*, aisl. *merr*, nhd. *Mähre*.
WP. II 235.

Het woord komt alleen voor in het Germaans en het Keltisch. En er is een woord voor 'paard' dat zeer wijd verbreid is, $*h_1ek^wos$, Lat. *equus* etc. Het Germaans kan *a* uit *o* hebben, maar het Keltisch niet. De *a* kan nauwelijks met behulp van een laryngaal worden verklaard: **mHrkos* zou in het Germaans **mur-* gegeven hebben. Alleen een vorm $*mh_2erkos$ zou *markos* gegeven hebben, maar zulk een vorm, met laryngaal na resonant aan het begin van de wortel, is onwaarschijnlijk.[34] Het lijkt dus het waarschijnlijkst dat het hier om een leenwoord gaat. — Hoewel de Indo-Europeanen als eersten paarden fokten en het op grote schaal gebruikten, was het paard uiteraard bekend (het werd zonder twijfel gebruikt voor voedsel). Ook Lat. *caballus* is zonder twijfel een substraatwoord.

Pok. 409

ghaido- oder **ĝhaido-** ‚Ziegenbock, Ziege'.
Lat. *haedus*, -ī m. ‚Böckchen, junger Ziegenbock' aus **ghaidos* (dialektisch (*h*)*ēdus*, *faedus*, *fēdus*);
got. *gaits* und ahd. *geiz* f., aisl. *geit* f., aschwed. *gēt*, f., ags. *gāt* f., as. *gēt* f. (konsonant. Stämme) ‚Ziege', ursprüngl. für beide Geschlechter gebraucht.

[33] Er waren vier uitgangen die een **a* leken te hebben, de 1sg. perf. **-a*, en de 1, 2, 3sg. medium **mai*, **sai*, **tai*. De eerste bleek $*h_2e$ te zijn, waarvan de laryngaal in Luwisch *-χa*, en in het Hittitisch te zien is. De andere bleken op **mai*, **soi*, **toi* terug te gaan, en de eerste hiervan lijkt op $*(m)h_2$ te berusten. In alle gevallen bleek dus een laryngaal verantwoordelijk voor de schijnbare **a*.
[34] Bovendien zijn velen van mening dat in deze vorm de *m* gevocaliseerd zou worden, wat in het Germaans bijv. een vorm met **um-* gegeven zou hebben. Ik denk dat dat niet zo was (Beekes 1988a)

Dit woord komt alleen in het Germaans en het Latijn voor. De *a* is verklaarbaar uit **$g^{h}eh_{2}id$-* of **$g^{h}h_{2}eid$-os*. De eerste vorm is onwaarschijnlijk omdat dat zou betekenen dat het een suffix *-id-* (evt. *-d-*) had en zo'n suffix onbekend is. Bij de tweede vorm kan de *d* bij de wortel behoren; deze structuur, met laryngaal na occlusief (stop) is mogelijk maar wel zeldzaam. Bovendien is er een ander woord voor 'geit', Skt. *ajá-*, Lit. *ožỹs* (PIE **$h_{2}eǵ$-*). Bij elkaar genomen ligt een leenwoord meer voor de hand. — Over dit woord is opgemerkt dat het lijkt op een Semitisch woord voor 'geit', Akkadisch *gadû*, Arabisch *ǧady-*. Zo denken Gamkrelidze-Ivanov (1984, 872) — die het Indo-Europese karakter op m.i. onjuiste gronden verwerpen — dat het uit het Semitisch ontleend is. Dit past in hun theorie dat de Indo-Europeanen oorspronkelijk in Oost-Turkije woonden, een theorie die zeker onjuist is. Ook Vennemann (1995b, 90v.) neemt 'Semitische' herkomst aan, in het kader van zijn theorie omtrent een 'Atlantisch' substraat in West-Europa dat verwant zou zijn met het Afro-Aziatisch (ibid. 41v.). Deze theorie acht ik vooralsnog uiterst twijfelachtig. Dr. M. Kossmann wijst mij op vormen voor 'geit' in het Berber die sterk op ons woord lijken. Het Berber is natuurlijk nog het meest in de buurt. Ik ben zeer huiverig voor Semitische of Afro-Aziatische woorden in Europa, tenzij het om 'Wanderwörter' gaat (maar daar vallen namen voor dieren niet zo gauw onder).

Ik keer nu terug naar Pok. *980 sp(h)ē-*, dat boven al ter sprake kwam.

***sp(h)ē-, sp(h)ə-(dh-)* in Worten für ‚langes, flaches Holzstück'.**

Gr. *σφήν*, *-ός* m. ‚Keil'; vielleicht aus **σφανσ-*, idg. **sphənes-*;

germ. **spē-nu-s* in: ahd. mnd. *spān* ‚Holzspan', ags. *spōn* ds. (engl. *spoon* ‚Löffel'), afries. *span*, *spon* ‚flacher Brustschmuck', aisl. *spānn*, *spōnn* ‚Span, Dachschindel, Holzscheibe, Platte'; entlehnt finn. *paana* ‚Dachschindel, Span';

mit *dh*-Formans: gr. *σπάθη* ‚breites flaches Holz der Weber; Ruderblatt, Schulterblatt, langes breites Schwert'; vgl. hitt. *išpatar* ‚Spieß', A. Kammenhuber Festschr. Sommer, 105;

germ. **spaðan*: as. *spado*, ags. *spada* m., *-e*, *-u* f. ‚Spaten'; nhd. *Spaten*;

mit *g*-Formans: norw. *spæk* ‚Span', nisl. norw. *sprækja*; ablautend *spake* ‚Stange', ags. *spæc* n. ‚Zweig', ahd. *spahha*, *-o* ‚dürres Reisholz', nhd. dial. *Spach*, *Spachen* ‚Span, Holzscheit', *Spache* ‚Speicher' und (als ‚dürr, wie ein Stecken') mnd. *spak*, mhd. *spach* ‚dürr', usw.;

mit *t*-Formans wohl germ. **spēþa-*, *spēđa-* in mhd. *spāt* ‚blättrig brechendes Gestein, *Spat*', nhd. dial. auch *spaad*, ndl. *spaath*.

WP. II 652 f.; zu 2. *sp(h)ēi-*, *sp(h)ē-*.

Het woord Ndl. *spaan* heeft dus verwanten in de andere Germaanse talen, en lijkt op een Proto-Germaans **spēn-* te wijzen. Het is zeer twijfelachtig of het Griekse woord daar mee verwant is. Dit betekent 'wig', wat niet hetzelfde is als 'spaan', maar wat er misschien wel mee verenigbaar is. De door Pokorny

gegeven reconstructie is buitengewoon onwaarschijnlijk. Dialektvormen wijzen er op dat het Griekse woord een *ā* had (de *η* is de gewone Ionisch-Attische ontwikkeling daaruit). Deze *ā* is niet verenigbaar met de *ē* waarop het Germaans wijst. Ook de *φ* is niet te verenigen met de Germaanse vormen (Pokorny neemt een p^h aan, wat nu niet meer kan; zie §4). Men zou kunnen overwegen of de woorden toch verwant zijn, maar als niet-Indo-Europese leenwoorden. Het woord zou dan een *ā* gehad hebben. (In dat geval is de Germaanse **ē* nog wel verklaarbaar.)

OS *spado* etc. kán *sph₁-dh-* representeren, en dus bij 'spaan' behoren als we aannemen dat dit Indo-Europees is en op **speh₁* — teruggaat. We zagen boven dat de Griekse vorm, *σπάθη*, daarmee niet te verenigen is. Daar het Griekse woord in vorm en betekenis zeer sterk op het Germaanse woord lijkt, is het m.i. aannemelijk dat de woorden toch verwant zijn, maar dan als niet-Indo-Europees leenwoord, **spad^h-*. Merk op dat het woord behoort tot het betekenisveld van houtbewerking, houten gereedschap, dat vaak leenwoorden levert.

Pokorny verbindt met deze woorden verder Ndl. *spaak* en zijn verwanten, die op **spag-* wijzen. Wat hij niet vermeldt is dat naast de genoemde vormen ook voorkomen: MNl *spêke, speec,* OS *spêka,* OHD *speihha* (NHD *Speiche*), OE *spāce* (NE *spoke*) < **spaig-*. We vinden in dit woord dus een wisseling *a/ai*. Deze wisseling is in het Indo-Europees onmogelijk. Het woord moet dus een substraatwoord zijn. Op dit type wisseling wees mijn collega Schrijver (zie nu 1997).

Als *spaan* en *spade* leenwoorden zijn, rijst de vraag of zij tot hetzelfde substraat behoren. Of zij ook etymologisch verwant zijn is moeilijk te zeggen, omdat we nog zeer weinig weten over de woordformatie in deze taal/talen. Gezien de betekenis lijkt mij dat niet zeer waarschijnlijk.

(Bespreking van *spaat* zou hier te ver voeren.)

Ik bespreek nog één geval, dat — evenals het voorbeeld van zojuist — goed laat zien hoeveel er aan 'Pokorny' veranderd moet worden, maar waar de vraag of de belangrijkste groep woorden substraatwoorden zijn, minder duidelijk is. Het betreft Pok. 968:

2. *smēi-* : *smәi-* : *smĭ-* ‚schnitzen, mit einem scharfen Werkzeug arbeiten'.
Gr. *σμίλη* ‚Schnitzmesser', *σμίνθη, σμίνυς* ‚Hacke';
got. *aiza-smiþa* ‚Schmied', aisl. *smiðr* ‚Arbeiter in Holz (dies das geschichtlich ältere) und Metall', ags. *smiđ* ‚Schmied, Radmacher', ahd. *smid* ‚Schmied'; ahd. *smīda* ‚Metall, Metallschmuck', *gismīdi* ‚Metallschmuck, Geschmeide', aisl. *smīđ* f. ‚kunstfertige Arbeit'; ahd. *smeidar* ‚Metallkünstler'; eine *s*-lose Wzf. ist wohl *mai-* (*mәi-*) ‚hauen, abhauen', s. dort; unsicher lett. *smicens* ‚schwarze Spitzmaus' (‚*Nager'?? oder zu *smidzis*, oben S. 966?), lit. *smailùs* ‚spitz, naschhaft', *smìlius* ‚Näscher, Zeigefinger'.
WP. II 686.

De wortel die Pokorny voorstelt is tegenwoordig niet meer mogelijk: een lange *ē* kan niet meer de basisvorm zijn. Wel een vorm met eh_1 (die *ē* kan worden). We kunnen dus **smei-/smi-* hebben, of **smeh$_1$i-/smh$_1$i-*[35] (evt. **smeih$_1$-/smih$_1$-*). — Het gaat dus om het woord *smit*. De Griekse vormen met *sm-* kunnen niet verwant zijn, omdat hier de *s-* niet bewaard zou blijven bij een Indo-Europees woord. Bovendien is de wisseling van korte en lange *i* niet te verklaren. Tenslotte hebben de Griekse woorden niet de **t* waarop het Germaans wijst. — De Baltische woorden hebben gezien hun betekenis zeer waarschijnlijk niets met de overige te maken. — De wortel **mai-* waarnaar Pokorny verwijst, bestaat eveneens uit heterogene elementen en zou uitvoerige bespreking vergen.

De Germaanse vormen met korte *i* wijzen op een ouder **smit-*, die met lange *ī* kunnen op **smeit-* teruggaan, terwijl OHD *smeidar* uit **smoit-* kan komen (als het niet een jonge formatie is). Deze wisseling *i/ei/oi* (d.w.z. *ø/e/o* gevolgd door *i*) is de gewone Indo-Europese ablaut. De vorm geeft dus geen aanleiding een substraatwoord aan te nemen. Het feit echter dat dit woord tot het Germaans beperkt is, doet dit wel vermoeden. Voor het Proto-Indo-Europees is geen (ander) woord voor 'smid' te reconstrueren. Zekerheid is hier niet te krijgen. Men heeft er op gewezen dat deze woorden soms ook betrekking hebben op houtbewerking. Het zou dus kunnen zijn dat het oorspronkelijk een houtbewerker aanduidde, en pas later ook de smid. Het maken van wielen ('Radmacher') is natuurlijk heel goed begrijpelijk als werk van de smid. De houtbewerking zou mijns inziens goed een nevenwerkzaamheid van de smid kunnen zijn. Mogelijk is ook dat het woord in het algemeen 'handwerksman' betekende, zoals Lat. *faber*, dat gespecificeerd kon worden als *tignarius* 'voor/van hout', *ferrarius* 'voor/van ijzer'. Maar ik zie geen doorslaggevende reden waarom het woord niet in oorsprong 'smid' kan zijn geweest.

6. BESLUIT

Ik heb een indruk willen geven van de ontwikkelingen in het Indo-Europees van — vooral — de laatste dertig jaar. Deze hebben geleid tot een geheel nieuw inzicht in de structuur van de taal. En over de ontwikkelingen op het gebied van de vormleer (morfologie) hebben we niet kunnen spreken. Voor de etymologie hebben deze ontwikkelingen verstrekkende gevolgen. Daar komt bij dat veel woorden nu met zekerheid of grote waarschijnlijkheid als niet-Indo-Europees kunnen worden geïdentificeerd. Gevoegd bij de normale voortgang van het onderzoek heeft dit tot resultaat dat het etymologisch woordenboek geheel op de helling moet. Het is overigens goed te zeggen dat Pokorny een uitstekend woordenboek was. Het was zeer helder en bruikbaar, goed geïnformeerd en gaf bij een betrekkelijk kleine omvang zeer veel informatie. Zoals gezegd hebben de stormachtige ontwikkelingen van de laatste tijd echter

[35] Wortels van de structuur *(C)CeCi-* (die dus disyllabisch zijn) zijn ook toegestaan.

verreikende consequenties. Reconstructies worden geheel anders, lemma's moeten worden opgeheven of uit elkaar gehaald. Dat hopen we in Leiden, uiteraard in nauwe samenwerking met collegae in het buitenland, te doen.

BIBLIOGRAFIE

Beekes, R.S.P. 1969. *The development of the Proto-Indo-European laryngeals in Greek.* Den Haag/Parijs: Mouton.

Beekes, R.S.P. 1988a. PIE *RHC-* in Greek and other languages. *Indogermanische Forschungen* 93, 22–45.

Beekes, R.S.P. 1988b. Laryngeal developments: A survey. In A. Bammesberger (red.), *Die Laryngaltheorie.* Heidelberg: Winter.

Beekes, R.S.P. 1990. *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende Indo-Europese taalwetenschap.* Utrecht: Aula.

Beekes, R.S.P. 1995. *Comparative Indo-European linguistics. An introduction.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. (Vert. en bewerking van 1990.)

Beekes, R.S.P. 1995/1996. [= 1997.] Aithiopes. *Glotta* 73, 12–34.

Beekes, R.S.P. 1996. Ancient European loanwords. *Historische Sprachwissenschaft* 109, 215–236.

Beekes, R.S.P. Ter perse. The origin of Lat. *aqua,* and **teutā* 'people'. *Journal of Indo-European Studies.*

Boutkan, D. Ter perse. Gmc. 'bream'. *TTT/Gramma.*

Demiraj, B. 1997. *Albanische Etymologieen.* Leiden Studies in Indo-European 7. Amsterdam/Atlanta: Rodopi.

Derksen, R. An introduction to the history of Lithuanian accentuation. In A.A. Barentsen, B.M. Groen & R. Sprenger (red.), *Studies in West Slavic and Baltic linguistics,* 45–84. Studies in Slavic and General Linguistics 16. Amsterdam/Atlanta: Rodopi.

Derksen, R. 1996. *Metatony in Baltic.* Leiden Studies in Indo-European 6. Amsterdam/Atlanta: Rodopi.

Dockum, S.G. van & E.J. van Ginkel 1993. *Romeins Nederland.* Utrecht/Antwerpen: Kosmos.

Gamkrelidze, Th. V. & V. Ivanov 1995. *Indo-European and Indo-Europeans.* Vertaling van de Russische editie van 1984. Berlijn/New York: Mouton de Gruyter.

Hilmarsson, J. 1996. *Materials for a Tocharian historical and etymological dictionary.* Reykjavík: Málvísindastofnun Háskola Íslands.

Kuiper, F.B.J. 1956. The etymology of *ἄνθρωπος*. *Gedenkschrift Kretschmer* 1:211–226.

Kuiper, F.B.J. 1991. *Aryans in the Rigveda.* Amsterdam/Atlanta: Rodopi.

Kuiper, F.B.J. 1995. Gothic *bagms* and Old Icelandic *ylgr. North Western European Language Evolution* 25, 63–88.

Lubotsky, A. Against a Proto-Indo-European phoneme **a.* In Th. Vennemann (red.), *The new sound of Indo-European. Essays in phonological reconstruction.* Trends in Linguistics, Studies and Monographs, 41. Berlijn/New York: Mouton de Gruyter.

Mallory, J.P. 1989. *In search of the Indo-Europeans.* Londen: Thames and Hudson.

Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* Bern/München: Francke.

Schrijver, P. 1997. Animal, vegetable and mineral. Some Western European substratum words. In A. Lubotsky (red.), *Sound law and analogy. Papers in honor of Robert S.P. Beekes on the occasion of his 60th birthday.* Amsterdam/Atlanta: Rodopi.

Stang, Chr. 1957. *Slavonic accentuation.* Oslo.

Vennemann, Th. 1995a. Morphologie der niederrheinischen Matronennamen. In E. Marold & C. Zimmermann (red.), *Nordwestgermanisch,* 271–99. Berlijn/New York.

Vennemann, Th. 1995b. Etymologische Beziehungen im alten Europa. *Der Ginkgo Baum* 13, 39–115.

Vermeer, W.R. 1992. In the beginning was the lengthened grade. On the continuity of PIE vowel quantity in Slavic. In: R. Beekes, A. Lubotsky & J. Weitenberg (red.), *Rekonstruktion und relative Chronologie*, 115–136. Akten der VIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Leiden 1987). Innsbruck.

Vries, J. de. 1971. *Nederlands etymologisch woordenboek.* Leiden.

Wijk, N. van. 1912. *Franck's etymologisch woordenboek van het Nederlands.* 's Gravenhage.

In de *Mededelingen* verschenen sinds 1997:

Deel 60 (jaargang 1997)

1. J.A. Bornewasser, (On)partijdig? Over partijgeschiedenis
2. T.C. Schadeberg, De Swahili-talen van Mozambique
3. W.Th.M. Frijhoff, Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog
4. R.W. Scheller, Die Seelenwägung und das Kelchwunder Kaiser Heinrichs II
5. Áron Kibédi Varga, Kunstsoorten, genres en medialiteit
6. D.W.F. Verkade, Intellectuele eigendom: wetenschaps-stimulator?
7. E. Kohlberg, Medieval Muslim Views on Martyrdom

Deel 61 (jaargang 1998)

1. A. Heertje, David Ricardo en Amsterdam, de toekomst van de economische wetenschap als geschiedenis
2. Kees Groeneboer, Westerse koloniale taalpolitiek in Azië: het Nederlands, Portugees, Spaans, Engels en Frans in vergelijkend perspectief
3. J.A. Michon (red.), Strafrecht tegen drugsgebruik? Wenselijkheid of onwenselijkheid van bestrijding van drugsgebruik door middel van het strafrecht
4. Th.C.M.J. van de Klundert, Over economische groei en de convergentie van landen
5. A. Teeuw, De ontwikkeling van een woordenschat. Het Indonesisch 1945-1995
6. J. Mansfeld, Pappus, mathematicus en een beetje filosoof
7. B.S. Markesinis, Foreign Law and Foreign Ideas in the English Courts
8. H.J. Adriaanse, Het idee van een religieus apriori
9. R.S.P. Beekes, Een nieuw Indo-Europees etymologisch woordenboek